

महाराष्ट्र

पोलीस कॉन्स्टेबल

बुकलेट - 2

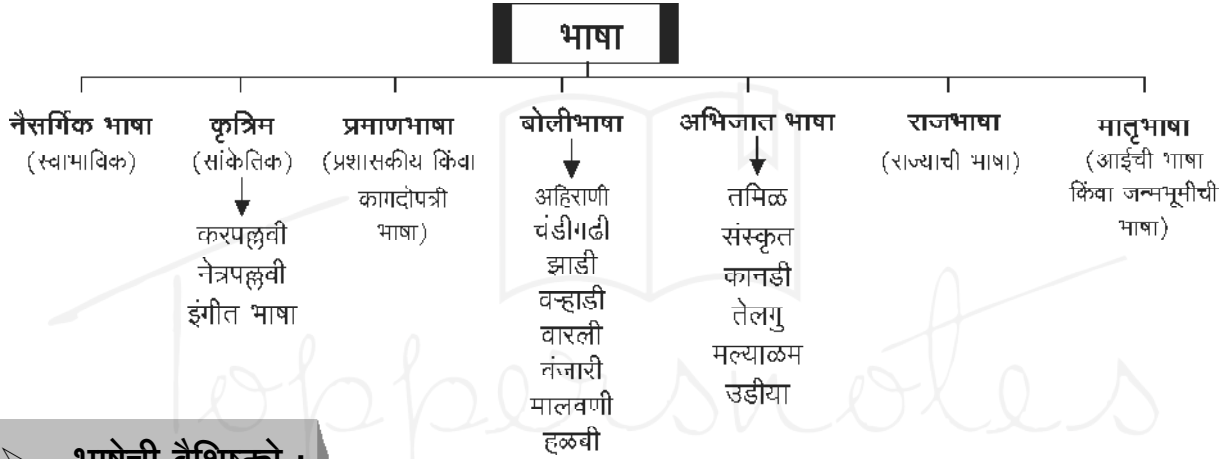
मराठी

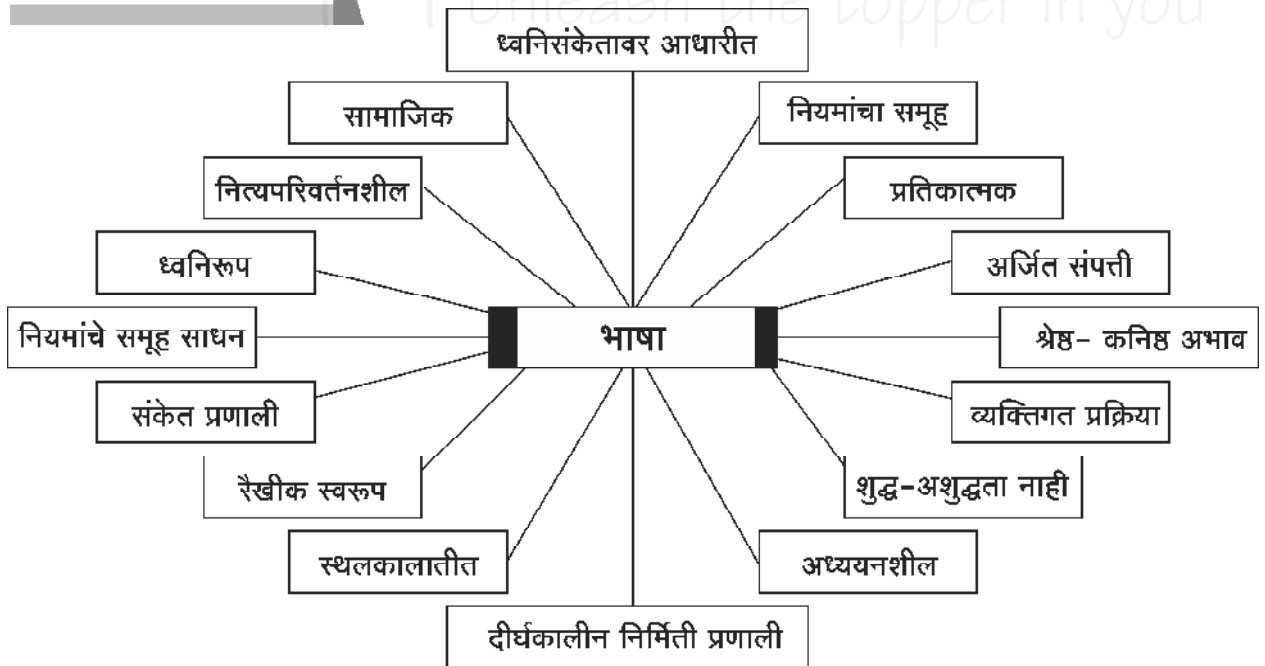
INDEX

S. No.	Chapter Title	Page No.
1.	भाषा व संबंधित माहिती	1
2.	वर्णविचार	3
3.	संधी	31
4.	शब्दविचार	40
5.	नाम	42
6.	सर्वनाम	46
7.	विशेषण	48
8.	क्रियापद	50
9.	क्रियाविशेषण अव्यय	54
10.	शब्दयोगी अव्यय	58
11.	उभयान्वयी अव्यय	61
12.	केवलप्रयोगी अव्यय	64
13.	लिंग विचार	66
14.	वचन विचार	69
15.	काळ	72
16.	सामान्य रूप	76
17.	समास	80
18.	शब्दसिद्धी	86
19.	शब्दशक्ती	104
20.	वाक्यविचार	109
21.	वाक्यपृथक्करण	115
22.	वाक्य रूपांतर	119
23.	विरामचिन्हे	121
24.	विभक्ती व कारकार्थ	124
25.	प्रयोग	126
26.	अलंकार	130
27.	वृत्त	137

- भाषा = भाष् - भाषय्ती म्हणजे जाणणे किंवा समजणे.
- भाष् या संस्कृत धातुपासून भाषा हा शब्द बनला आहे.
- आपल्या मनातील भाव / विचार प्रकट करण्याचे अत्यंत प्रभावी साधन म्हणजे भाषा होय.
- मानवी मुखातून निघालेली लयबद्ध ध्वनिसंहीता म्हणजेच भाषा होय.
- भाषेत बोलणे महत्वाचे असते.
- भाषा म्हणजे फक्त बोलणेच नाही, तर त्यात पशुपक्ष्यांचे आवाज, हातवारे, डोळ्यांचे इशारे, हावभाव, नैसर्गिक बोलणे, तसेच सांकेतिक खुणा यांचाही समावेश होतो.
- भाषेचे प्रकार खालीलप्रमाणे पडतात.

➤ भाषेची वैशिष्ट्ये :

प्राचीन कोरीव लेख : मराठीतील शिलालेख व ताम्रपट

मराठी साहित्यिकांनी १९९० च्या दशकापर्यंत मराठी साहित्याचा कळसच गाठला.

कर्नाटकातील **श्रवणबेळगोळ** येथील गोमटेश्वराच्या उंच मूर्तीच्या पायथ्याशी **इ.स.९८३**, मध्ये मराठीत कोरलेला लेख 'चावूण्डेराय करवियले' 'श्रीरंगराजे सुत्ताले करवियले' हा मराठीतील पहिला पुरावा मानला जात होता. पण अलिकडेच 'गाथा सप्तशती' हा दोन हजार वर्षांपूर्वीचा आद्यग्रंथ सापडला आहे.

काही शिलालेख तज्ञांच्या मते, २२२० वर्षांपूर्वीचा ब्राम्ही लिपीतील शिलालेख, की जो पुणे जिल्ह्यातील जुन्नरजवळच्या नानेघाटात असून त्यावर 'महारठिनो' ही अक्षरे कोरलेली आहेत, हा शिलालेख मराठीतील सर्वात प्राचीन शिलालेख मानला जातो.

मराठी भाषेच्या जन्मकाळचा शोध घेण्याचे प्रमुख साधन म्हणजे **ताम्रपट व शिलालेख** यांचे सशोधन होय. या शिलालेखांचा थोडक्यात **ठिकाण, शके, सन, निर्माता** असा तपशील खालीलप्रमाणे अभिजात भाषा समिती यांच्या अहवालातून देण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

अ.क्र.	लेखाचे नाव	शिलालेख निर्माता/लेखक	ठिकाण	शके	इ.स.
१)	अक्षी शिलालेख	शिलाहार केशीदेव	अक्षी.जि.कुलाबा	९३४	१०१२
२)	कुडल शिलालेख	-	कुडल.जि.सोलापूर	९४०	१०१८
३)	दिवे आगार ताम्रपट	-	दिवे-आगार जि.रत्नागिरी	९८२	१०६०
४)	चनई शिलालेख	महाकुमार सिंघनदेव	चनई जि.बीड	१००२	१०८०
५)	गोम्मट शिलालेख	चामुंडराज गंगराज	श्रवणबेळगोळ, जि.हसन कर्नाटक	१०३९	१११७

Unleash the topper in you

- **वर्ण :-** मुखाद्वारे निघणारा मूलध्वनी म्हणजे वर्ण.
- वर्ण म्हणजे रंग (गव्हाळ वर्ण / गोरा वर्ण / ब्राम्हण वर्ण) पूर्वीच्याकाळी पाटी पेन्सिल, वही, पेन अस्तित्वात नसतांना तत्कालीन समाज एकाच रंगाची फुले/पाने तोडून त्यांना बारीक कुटून त्यापासून रस बनवायचा व त्या रसात काडी बुडवून वेगवेगळ्या सांकेतिक खुणा काढायचा, या सांकेतिक खुणा वेगवेगळ्या रंगाच्या असल्यामुळे त्या खुणांना वर्ण असे म्हणू लागले आणि म्हणून...
- “मुखाद्वारे निघणारा मूल ध्वनी म्हणजे वर्ण होय.” तोंडाद्वारे उच्चारले जाणारे मूलध्वनी हवेत विरून जाऊ नयेत म्हणून ते विशिष्ट रंगाने लिहून ठेवले जातात म्हणून त्यांना वर्ण असे म्हणतात.
- १) ‘अ’ पासून ‘झ’ पर्यंतच्या मुळाक्षरांना वर्ण असे म्हणतात. (दादोबा पांडुरंग तर्खडकर – (मराठी भाषेचे पाणिनी)
- २) मुखावाटे उच्चारल्या जाणाऱ्या मूलध्वनींना वर्ण असे म्हणतात. (मोरो केशव दामले – शास्त्रीय मराठी व्याकरण)
- ३) कंठ, तालू, इ. अवयवांपासून जे मूलध्वनी उत्पन्न होतात अशा मूलध्वनींना वर्ण असे म्हणतात. (कृष्णशास्त्री चिपळूणकर)
- ४) भाषेतील शब्दात असलेले मूलभूत ध्वनी (मूलध्वनी) म्हणजे वर्ण होय. (महादेव पांडुरंग सबनीस)
- ५) शब्द ज्या ध्वनींचे बनलेले असतात, त्या ध्वनींचे अंत्यावयव म्हणजे वर्ण होय. – (अरविंद मंगरूळकर)
- उदा. घोडा-शब्द.
- घो, डा – ध्वनी/ध्वनीचिन्ह/अक्षरे. ● घ + ओ, इ + आ-मूलध्वनी / वर्ण.
- **मूलध्वनी :-** ज्या ध्वनींचे अधिक विभाजन करता येत नाही अशा ध्वनींना मूलध्वनी असे म्हणतात.

मूलध्वनी	ध्वनी	मूलध्वनी	ध्वनी	मूलध्वनी	ध्वनी
व् + अ	व.	क् + आ	का.	प + ई	पी.

- **ध्वनी :-** मूलध्वनींच्या एकत्रीकरणातून ध्वनी तयार होतो. भाषा ही ध्वन्यात्मक असते; म्हणजे कोणतीही भाषा ध्वनींपासून बनलेली असते.
- ध्वनी हा भाषेतील मूलभूत घटक आहे.
- ध्वनीलाच स्वन असे म्हणतात.
- मराठी भाषा, ध्वनी → संस्कृत → प्राकृत → अपभ्रंश या परंपरेने बदलत आली; परंतु लिपी स्विकारतांना मात्र मराठीने संस्कृतची लिपी स्विकारली आहे.
- **प्राकृत ध्वनी :-** जुन्या मराठी भाषेतील ध्वनी म्हणजेच प्राकृत ध्वनी होय.
- **अपभ्रंश :-** शब्द संस्कृत मधून मराठीमध्ये येतांना शब्दांमध्ये झालेला बदल म्हणजे अपभ्रंश.
- **मूलध्वनी आणि वर्ण यांतील फरक :-**

मूलध्वनी	वर्ण
१) मूलध्वनी अमूर्त स्वरूपाचे असतात	१) वर्ण मूर्त स्वरूपाचे असतात.
२) मूलध्वनी हे केवळ उच्चारक्षम व श्राव्य असतात.	२) वर्ण हे त्यांची प्रतिके असतात.
३) मूलध्वनी हे जीवंत प्रवाही व श्राव्य असतात.	३) वर्ण हे स्थिर कृत्रीम व बद्ध असतात.
४) मूलध्वनी हवेत विरतात व नाहीसे होतात.	४) मूलध्वनीचे लिखित रूप म्हणजेच वर्ण होय.

वर्णमाला (मूळाक्षरे)

- अ पासून ळ पर्यंतच्या मूळाक्षरांना वर्णमाला असे म्हणतात.
- मराठी भाषेने जी वर्णमाला स्विकारली आहे ती **संस्कृत भाषेतील** आहे.
- मराठी वर्णमालेत ५० वर्ण आहेत. (अधिनियम :- ६/११/२००९ नुसार)
- पारंपारिक वर्णमाला ४८ वर्ण.
- आधुनिक वर्णमाला ५० वर्ण.
- मिश्र वर्णमाला ५४ वर्ण. (५० + ४ = ५४) आधुनिक वर्णमाला (५०) + संयुक्त व्यंजने (४) (झ, क्ष, त्र, श्र).
- **स्वर (१४)** - अ आ इ ई उ ऊ ऋ लृ ए ओ औ ऑ औ.
- **स्वरादी (२)**- अनुस्वार (अं), विसर्ग (अः)
- **व्यंजने (३४)** - क ख ग घ ङ च छ ज झ ञ ट ठ ड ढ ण त थ द ध न प फ ब भ म य र ल व श ष स ह ळ
- **मराठीतील विशेष संयुक्त व्यंजने (०४) :-**
 - क्ष = क + ष
 - त्र = त + र
 - झ = ज + ञ (मराठी)
 - श्र = श + र
 - ञ = ज + ञ (संस्कृत)
 - ञ = ग + य (हिंदी)
- क्ष, झ ही संयुक्त व्यंजने **म. पा. सबनीस** यांनी मराठी भाषेत आणली.
- अँ, ऑ हे दोन नवीन स्वर इंग्रजी भाषेतून मराठीत आले आहेत. त्यांचा समावेश अरविंद मंगरूळकर यांनी मराठी वर्णमालेत केला आहे.
- वर्णांचे दोन प्रकारे वर्गीकरण केले जाते.
 - १) स्वरूपानुसार- (३ प्रकार पडतात.)
 - २) उच्चारानुसार- (९ प्रकार पडतात.)

स्वरूपानुसार वर्ण

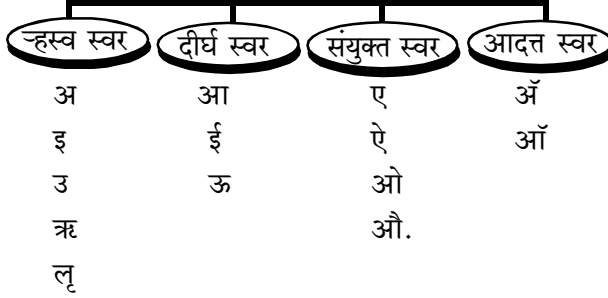
स्वर	स्वरादी	व्यंजने
(१४)	(२)	(३४)

- **स्वर / अच** स्वरु या संस्कृत धातुपासून स्वर हा शब्द बनला आहे.त्याचा अर्थ उच्चार करणे किंवा ध्वनी करणे असा होतो. **अच म्हणजे स्वतंत्र, जे वर्ण दुसऱ्या वर्णावर अवलंबून नसतात, अशा वर्णांना अच असे म्हणतात.**
- ज्या ध्वनीचा उच्चार मुखातील कोणत्याही भागाला स्पर्श न होता होतो, त्या ध्वनींना स्वर असे म्हणतात.
- स्वर **स्वतंत्र उच्चार** असतात. त्यांना उच्चारसाठी इतर कोणत्याही वर्णाची मदत घ्यावी लागत नाही.
- स्वर **पूर्ण उच्चार** असतात; म्हणून त्यांचा समावेश अक्षरांमध्ये केला जातो.
- स्वर साधारणपणे **सघोष** असतात; म्हणून त्यांचा समावेश मृदु वर्णांमध्ये केला जातो.
- स्वरोच्चाराने हवेचा **मार्ग अडवलेला नसतो.**
- स्वरोच्चाराने तोंड विवृत (उघडे) असते.
- मराठी भाषेत १४ स्वर आहेत. : अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ऋ, लृ, ए, ओ, औ, ऑ, औ.

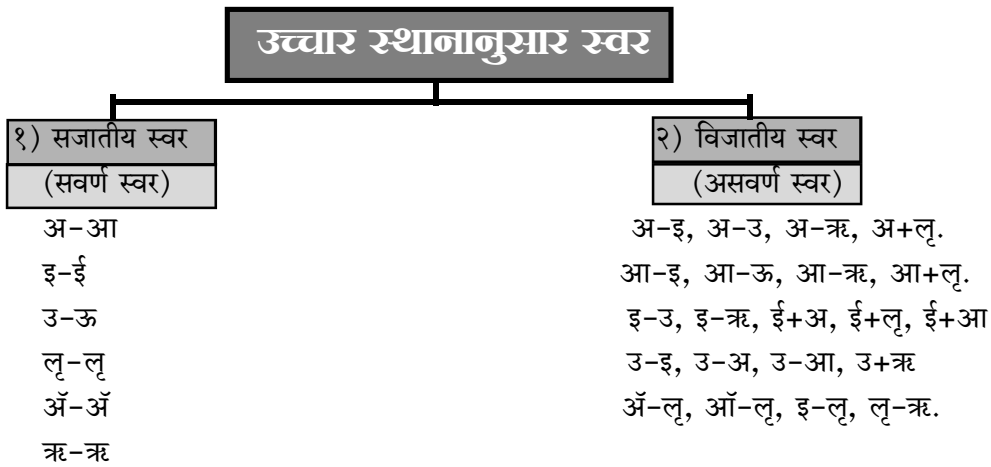
- स्वर भाषेत दोन प्रकारे वापरले जातात.
- १) **अक्षराच्या** स्वरूपात :- उदा. - आई
- २) **चिन्हांच्या** स्वरूपात :-
उदाहरण. - काकी (I, i)
क् + आ = का.
क् + ई = की = काकी.

स्वरांचे स्वरूपानुसार पोटप्रकार पडतात.

- अ) **ऱ्हस्व स्वर** :- ज्या स्वरांचा उच्चार करण्यास **कमी कालावधी** / वेळ लागतो त्या स्वरास ऱ्हस्व स्वर असे म्हणतात. (२००९ च्या अधिनियमानुसार ६ ऱ्हस्व आहेत, अ, इ, उ, ऋ, लृ, अँ.) ऱ्हस्व स्वराला (U) अर्धचंद्र असे चिन्ह देतात. व एक मात्रा मोजतात, ऱ्हस्व स्वराला **लघू** स्वर असेही म्हणतात.
- आ) **दीर्घ स्वर** :- ज्या स्वरांचा उच्चार करण्यास **जास्त कालावधी** लागतो त्या स्वरास दीर्घ स्वर असे म्हणतात. (२००९ च्या अधिनियमानुसार चार दीर्घ स्वर आहेत, आ, ई, ऊ, ऑ.) दीर्घ स्वराला (-) **वजाबाकीच्या** चिन्हाने दर्शवितात, व दीर्घ स्वराच्या **दोन मात्रा** देतात. दीर्घ स्वराला **गुरू** स्वर असेही म्हणतात.
- इ) **संयुक्त स्वर** :- ज्या स्वरांचा उच्चार करण्यासाठी (दोन मात्रा) एवढा वेळ लागतो; परंतु ते दोन किंवा अधिक स्वरांच्या **एकत्रीकरणालुन** बनलेले असतात म्हणून अशा स्वरांना **संयुक्त** स्वर असे म्हणतात.
- संयुक्त स्वरांची व्युत्पत्ती **मो. के. दामले** यांनी सांगितली आहे.
- संयुक्त स्वरांचा समावेश दीर्घ स्वरांमध्ये केला जातो.
- ए (अ + इ/ई), ऐ (आ + इ/ई), ओ (अ + उ/ऊ), औ (आ + उ/ऊ)
- ई) **आदत्त स्वर** :- जे स्वर इंग्रजी भाषेने मराठी भाषेला दिलेले आहेत त्या स्वरांना आदत्त स्वर असे म्हणतात. (अँ, ऑ)

टीप : १) अँ, ऑ हे स्वर बहूधा इंग्रजी शब्दांसाठीच वापरले जातात. २) ऋ, लृ हे स्वर काही तत्सम शब्दांमध्येच वापरले जातात.

१) सजातीय स्वर / सवर्ण स्वर

- ज्या दोन स्वरांचे उच्चारस्थान समान असते, सारखे असते, एकच असते अशा स्वरांना सजातीय स्वर असे म्हणतात.
- अ-आ, इ-ई, उ-ऊ. ऋ-ॠ, लृ-लृ, ॠ-ॠ, ॡ-ॡ.

२) विजातीय स्वर / असवर्ण स्वर

- ज्या दोन स्वरांचे उच्चारस्थान भिन्न असते, वेगळे असते. अशा स्वरांना विजातीय/असवर्ण स्वर असे म्हणतात.
- अ-इ, अ-उ, अ-ऋ, अ-लृ, आ-इ, आ-ऊ.....
- ए-ऐ, ओ-औ हे स्वर मूळातच विजातीय स्वरांपासून बनले असल्यामुळे त्यांचा समावेश सजातीय स्वरांमध्ये केला जात नाही.

व्युत्पत्तीनुसार स्वर

१) मूल स्वर / सिद्ध स्वर / स्वयंभू
मूल (ऋस्व)

अ
इ
उ
ऋ
लृ
ॠ
ॡ

२) साधित स्वर

द्विगुणीत स्वर (दीर्घ)

अ + अ = आ
इ + इ = ई
उ + उ = ऊ
ॠ + ॠ = ॡ

तदुत्पन्न (संयुक्त)

अ + इ/ई = ए
आ + इ/ई = ऐ
अ + उ/ऊ = ओ
आ + उ/ऊ = औ

१) सिद्ध स्वर / मूल स्वर / स्वयंभू स्वर / मूलस्वर :-

- जे स्वर मूळचे असतात इतर स्वरांपासून बनलेले नसतात. अशा स्वरांना सिद्ध स्वर असे म्हणतात.
- सर्व ऋस्व स्वरांचा समावेश सिद्ध स्वरांमध्ये होतो. अ, इ, उ, ऋ, लृ, ॠ.

२) साधित स्वर. / तदुत्पन्न स्वर :-

- जे स्वर सिद्ध स्वरांपासून बनलेले असतात, अशा स्वरांना साधित स्वर असे म्हणतात.
- साधित स्वरांचे दोन प्रकार पडतात. : अ) द्विगुणीत स्वर ब) तदुत्पन्न स्वर.
- एका सिद्ध स्वरांमध्ये तोच एक सिद्ध स्वर मिसळून जो एक दीर्घ स्वर बनतो त्या स्वराला द्विगुणीत स्वर असे म्हणतात. द्विगुणीत स्वराला साधित स्वर असेही म्हणतात. उदा. अ + अ = आ, इ + इ = ई, उ + उ = ऊ
- दोन सजातीय स्वरांच्या एकत्रीकरणातून बनलेल्या स्वरांना द्विगुणीत स्वर असे म्हणतात.
ॠ + ॠ = ॡ, अ + अ = आ, इ + इ = ई, उ + उ = ऊ.

३) संयुक्त स्वर / तदुत्पन्न -

- दोन विजातीय स्वरांच्या एकत्रीकरणातून बनलेल्या स्वरांना संयुक्त स्वर किंवा तदुत्पन्न स्वर असेही म्हणतात.
- अ + इ/ई = ए, आ + इ/ई = ऐ, अ + उ/ऊ = ओ, आ + उ/ऊ = औ.

४) आद्य स्वर / अग्रस्वर -

- ज्या स्वराचे उच्चारण होत असतांना जिभेचा पुढचा भाग टाळूच्या दिशेने वर उचलला जातो त्यास अग्रस्वर म्हणतात.
उदा. इ
- मध्य स्वर - उच्चार होत असतांना जिभेचा मधला भाग टाळूच्या दिशेने वर उचलला जातो, त्यास मध्य स्वर म्हणतात.
उदा. अ.
- पश्च स्वर - उच्चार होत असतांना जिभेचा मागचा भाग टाळूच्या दिशेने वर उचलला जातो, त्यास पश्च स्वर म्हणतात.
उदा. उ.

- वृत्ताकार स्वर - ज्या स्वराचा उच्चार होत असतांना तोंडाचा आकार गोल होतो त्या स्वरास वृत्ताकार स्वर असे म्हणतात. उदा. उ, ऊ
- अवृत्ताकार स्वर - तोंडाचा आकार गोल न होणारा स्वर म्हणून अवृत्ताकार स्वर होय. उदा. आ.
- प्रमाणस्वर - ज्या स्वरांच्या स्वरूपाबाबत निश्चिती असते. त्यांना प्रमाण मानून इतर कोणत्याही भाषेतील स्वरांचे मूल्यमापन करता येते. अशा स्वरांना प्रमाणस्वर असे म्हणतात.
- प्रमाणस्वर आठ आहेत. उदा. अ, आ, इ, उ, ऐ, औ, ए, ओ.
- विवृत्त स्वर - ज्या स्वरांचा उच्चार होत असतांना जिभ जेमतेम वर उचलली जाऊन, जर मुखविवर फार मोकळे होत असेल तर अशा स्वरास विवृत्त स्वर म्हणतात. (विवृत्त म्हणजे मोकळे) उदा. आ.
- अर्धविवृत्त स्वर- जर मुखविवर अर्धवट मोकळे राहत असेल तर अशा उच्चारित होणाऱ्या स्वरास अर्धविवृत्त स्वर म्हणतात. उदा. अ.
- संवृत्त स्वर - उच्चार होत असतांना जिभेचा संबंधित भाग फार उंच उचलला गेला तर मुखविवर आकुंचित होते, अशा स्वरास संवृत्त स्वर म्हणतात. उदा. उ.
- अर्धसंवृत्त स्वर - उच्चार होत असतांना मुखविवर अर्धवट आकुंचित होत असते, अशा स्वरास अर्धसंवृत्त स्वर म्हणतात. उदा. ओ.

मराठीतील स्वरांची उच्चारपद्धती व चिन्हांची नावे

अ.क्र.	स्वर	स्वरचिन्ह	चिन्हाचे नाव	उदाहरण	विग्रह
१	अ	-	-	द	द + अ
२	ऐ	ॐ	अर्ध चंद्र	दै	द + ऐ
३	आ	।	काना	दा	द + आ
४	औ	ॐ	अर्ध चंद्र व काना	दौ	द + औ
५	इ	ि	पहिली विलांटी / ह्रस्व इकार	दि	द + इ
६	ई	ी	दीर्घ विलांटी / दीर्घ इकार	दी	द + ई
७	उ	ु	ह्रस्व उकार / पहिला उकार	दु	द + उ
८	ऊ	ू	दीर्घ उकार / दुसरा उकार	दू	द + ऊ
९	ऋ	ॠ	ऋकार	दृ	द + ऋ
१०	ॠ	ॡ	ॠकार	दृ	द + ॠ
११	ए	ॡ	एक मात्रा	दे	द + ए
१२	ऐ	ॢ	दोन मात्रा	दै	द + ऐ
१३	ओ	ॣ	एक मात्रा व एक काना	दो	द + ओ
१४	औ	।	दोन मात्रा व एक काना	दौ	द + औ

- मराठीतील स्वरांची उच्चारपद्धती - एका वर्णाला एकच चिन्ह व एकच उच्चारस्थान आहे; पण त्यालाही काही अपवाद आहेत.
- स्वरांचे उच्चार - मराठी काही शब्दातील अन्त्य अ हा अर्धवट/अपूर्ण उच्चारला जातो.

- उदा. जवळ (ळ), पान (न्), राखण (ण), अटळ (ळ), परीट (ट), ओठ (ठ), कमळ (ळ), कपाट (ट), फुल (ल्), मूल (ल्), सून (न्), वडील (ल्), पोलीस (स्) बहीण (ण) उंदीर (र्)
- अर्धवट/अपूर्ण उच्चार याला निभृत उच्चार असेही म्हणतात.
'अ' कारान्तखेरीज इतर शब्दांतील उपान्त्य अक्षर अ युक्त असेल तर ते अपूर्ण/तोकडे उच्चारले जाते.
उदा. आठवडा (व), पोचले (च्), म्हटले (ट्), सगळ्या (ळ), बोलणी (ल्).
- अकारान्तापूर्वीचे स्वर मराठीत लांबट उच्चारले जातात. उदा. गात, मोर, मेघ, विष, म्हैस, खण, मन.
- अकारान्त तत्सम शब्दांत शेवटी येणाऱ्या अ चा उच्चार पूर्ण होतो. उदा. मंदीर, तुप, सुर, विष, गृह इ.
- काही संस्कृत शब्दांचा अन्त्य (शेवटचा) अ' चा उच्चार अपूर्णच असतो. उदा. धन, लोभ, अक्षर, देव, वार, पुस्तक इ.
- अनुस्वार, विसर्ग जोडाक्षरयुक्त अ कार शब्दाच्या शेवटी असेल; तर त्याचा उच्चार पूर्ण होतो.
उदा. अंत, रंग, दुःख, भिंत, संत, मंद, चिंच, गुच्छ, स्वच्छ, निःसंशय.
- व, ग, ढ, या एक अक्षरी शब्दातील अ चा उच्चार थोडा लांबट होता.
उदा. अ) अनय व ओवी (ब) बेबी ला ग ची बाधा झाली (क) ही लता ढ आहे (ड) व ला काना.
- चार अक्षरी शब्दांतील दुसऱ्या अक्षरातील अ हा अपूर्ण उच्चारला जातो.
उदा. खोबरेल (खोब्रेल), सरकार (सरकार), करवत (करवत) रूखवत (रूखवत), लवकर (लक्कर)
- संस्कृतमधून मराठीत जसेच्या तसे आलेल्या शब्दांतील अन्त्य अ हा पूर्णोच्चारीत असतो.
उदा. गृह, पुत्र, वृक्ष, नृप, सुर, समर्थन, जल.
- दीर्घान्तापूर्वीचे स्वर ऱ्हस्व उच्चारले जातात. उदा. विळा, खेडी, पैसा, मासा.
- ब. मराठीतील प्रत्येक स्वरांचे ऱ्हस्व (आखूड) व दीर्घ (लांबट) असे उच्चार होतात.

उदाहरण :-

स्वर	ऱ्हस्व उच्चार (कमी वेळ)	दीर्घ उच्चार (लांबट)
अ	अडका, अडवा	अपाड, अट
आ	आमचा, मालकी, आतडी	आड, माल, आडव
इ	इहलोक, इभ (हत्ती)	ईश, ईट
उ	उसाचा	ऊस
ए	एकी, एकला, एकटा, एकमुख	एक
ऐ	ऐकले, ऐक, ऐकुन, ऐपत	ऐक, ऐट
ओ	ओठात, ओणव, ओढ	ओठ, ओटा
औ	औषध, औक्षण	औत, औस

जेव्हा तुम्ही एखादे महान कार्य करण्यासाठी प्रेरित व्हाल, एखादे असामान्य काम करण्यासाठी आरुढ व्हाल, तेव्हा तुमचे विचार मर्यादेच्या पलीकडे जातील तुमच्या अंतर्मनाच्या कक्षा चाहुबाजुंनी रुंदावतील आणि तुम्ही स्वतःला एका वेगळ्या नवीन आणि चमत्कारी जगात पहाल तुमचे निद्रिस्त विचार आणि शक्ती जागृतावस्थेत पोहोचतील त्यावेळी तुम्ही स्वतःला स्वप्नातही पाहीले नसेल एवढे मोठे झालेले पहाल.

ह्रस्व स्वर व दीर्घ स्वर यांतील फरक

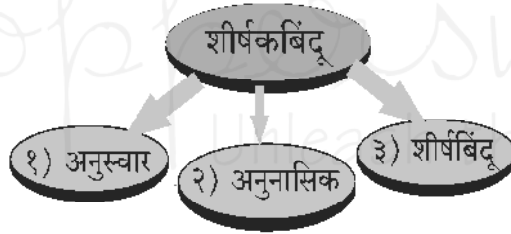
अ.क्र.	ह्रस्व स्वर	अर्थ	दीर्घ स्वर	अर्थ
१	अरि	शत्रु	अरी	टोचणे (शस्त्र)
२	आशिक	आशीर्वाद	आशीक	प्रणयी, लुब्ध
३	आळि	धान्यातील कीड	आळी	गल्ली
४	किंतु	परंतु	किंतू	शंका
५	खचित	मढवलेला	खचीत	खरोखर
६	गुरु	शिक्षक	गुरू	जनावर
७	चंचु	चोच	चंचू	निष्णात
८	चाटु	संतोष देणारे	चाटू	स्वयंपाकातील लाकडी फळी
९	चारु	सुंदर	चारू	गवत, ग्रास
१०	चिर	दीर्घकाळापर्यंत	चीर	भेग
११	चिज	वस्तु	चीज	संगीतातील गाण्याचे काव्य
१२	जित	जिंकला गेलेला	जीत	जिंकलेला विजयी/जय
१३	टिका	ठिपका	टीका	निंदा, भाष्य, समिक्षा
१४	दिन	दिवस	दीन	गरीब
१५	दुर्	दुष्टपणा	दूर	लांब, नंतर
१६	निज	स्वतःचा	नीज	झोप
१७	निच	नित्य	नीच	दुष्ट
१८	परिघ	अडसर	परीघ	वर्तुळातील सीमारेषा
१९	पाणि	हात	पाणी	जल
२०	पुज्य	शुन्य	पूज्य	आदरणीय
२१	पुर	भरती	पूर	नगर
२२	पुत	मुलगा	पूत	पवित्र
२३	पिक	कोकीळा	पीक	धान्य
२४	प्रति	कडे (प्रत्येकी)	प्रती	प्रत (झेरॉक्स) नग
२५	भरित	भरलेला, पुष्ट	भरीत	वांग्याचे भरीत
२६	मिलन	भेट	मीलन	मिटणे
२७	माणिक	सोनार	माणीक	रत्न
२८	रवि	सूर्य	रवी	दही घुसळण्याचे साधन
२९	रश्मि	किरण	रश्मी	दोरी
३०	राजि	समुदाय	राजी	मान्य
३१	रुक्ष	हुशार	रूक्ष	कठीण
३२	रुपे	एक धातु	रूपे	रूपाचे अनेक वचन
३३	वारि	पाणि	वारी	फेरी
३४	विण	शिवाय	वीण	जन्म

अ.क्र.	ह्रस्व स्वर	अर्थ	दीर्घ स्वर	अर्थ
३५	शकुन	शुभचिन्ह	शकून	शब्द, भाषण
३६	शिव	महादेव	शीव	हृद्
३७	शिला	दागड	शीला	चांगले चारित्र्य असलेली स्त्री
३८	शिर	डोके	शीर	नस
३९	सलिल	पाणि	सलील	सहज लिलेने
४०	संगिन	घट्ट	संगीन	मजबुत
४१	सुर	देव	सूर	स्वर
४२	सुत	मुलगा	सूत	धागा

टिप :- ह्रस्व स्वराचा अर्थ वेगळा होतो व दीर्घ स्वराचा अर्थ वेगळा होतो. शुद्धलेखनाच्या दृष्टीने ह्या घटकाचे ज्ञान आवश्यक असते. व या घटकावर आयोगाने वेगवेगळ्या परीक्षांमध्ये प्रश्न विचारलेले आहेत.

स्वरादी

- स्वरादी/स्वशब्दी (अं, अः) / (-) (I:)
- ज्या वर्णाचा उच्चार करण्याअगोदर स्वर येतो अशा वर्णाना स्वरादी असे म्हणतात. मो.के. दामले यांनी स्वरादीचा समावेश मराठीत केला आहे.
- स्वरादी : १) अं (-) अनुस्वार २) अः (I:) विसर्ग (स्वरादीच्या अगोदर नेहमी ह्रस्व येतो.)
१) अनुस्वार / अनुनासिक / शीर्षबिंदू / बिंदू / शीर्षकबिंदू.

- १) अनुस्वार :-
शीर्षकबिंदूचा उच्चार नाकातून जेव्हा स्पष्ट, खणखणीत आणि आघातयुक्त होतो, तेव्हा त्यास अनुस्वार असे म्हणतात.
- अनुस्वार परसवर्ण म्हणून वापरता येतात. उदा. रंग, चंचल, घंटा, संत, संप.
 - परसवर्ण - रङ्ग, चण्चल, घण्टा, सन्त, सम्प.
 - अनुस्वाराच्या पुढे नेहमी स्पर्श व्यंजने येतात.
 - अनुस्वाराच्या मागे शक्यतो ह्रस्वस्वर येतो.
 - स्पष्टोच्चारित अनुनासिकाबद्दल शीर्षबिंदू द्यावा, म्हणजे अनुस्वार द्यावा.
 - अनुस्वाराचा वापर करून परसवर्ण म्हणून लिहीता येतात.
 - सवर्ण वर्ण - एकाच उच्चारस्थानातून निघणाऱ्या वर्णाना सवर्ण वर्ण असे म्हणतात.
उदा. क, ख, ग, घ, ङ / च, छ, ज, झ, ञ / ट, ठ, ड, ढ, ण / त, थ, द, ध, न / प, फ, ब, भ, म.

टिप :- १) आयोगाने आतापर्यंत परंपरागत अनुस्वाराला खालील पर्यायी शब्दसुद्धा वापरलेले आहेत.

२) आयोगाने अनुस्वार व अनुनासिक यावर भेदात्मक प्रश्न विचारलेला आहे, म्हणून शीर्षकबिंदूचे तीन प्रकार केलेले आहेत.

- **परसवर्ण** - अनुस्वाराच्या ऐवजी जे अनुनासिक वापरायचे असते ते परअक्षराच्या वर्गातील सवर्ण असते, म्हणून त्यास **परसवर्ण** म्हणतात. **उदा. अभंग**
- अनुस्वाराचे **स्व** अक्षर - **भ**
- अनुस्वाराचे **पर** अक्षर - **ग**
- परअक्षर गटातील अनुनासिक - **ङ**
- परसवर्ण वापरून केलेले लेखन - **अभंग**
- **परसवर्ण** - ज्या वर्णावर शीर्षबिंदु असतो, त्याच्यापुढच्या व्यंजनाच्या वर्गातील अनुनासिक त्या शीर्षबिंदुबद्दल घेणे म्हणजे परसवर्ण होय. **उदा. अंडे - अण्डे, कंदील - कण्डील, मनोरंजन - मनोरञ्जन, कंकण - कङ्कण, मुंबई - मुम्बई**
- परसवर्ण लेखन म्हणजे अनुस्वाराऐवजी विशिष्ट **अनुनासिक** वापरून केलेले लेखन. खाली त्यांची उदा. दिलेली आहेत.
- मराठी भाषेमध्ये शब्द परसवर्ण वापरून लिहिला जात नाही. तो अनुस्वार देऊन लिहिला जातो.
- परसवर्ण वापरून लिहिलेले शब्द **तत्सम** असतात.
- केव्हा केव्हा अर्थभेद करण्यासाठी तत्सम शब्द **दोन्ही पध्दतीने** लिहिले जातात
- २) अनुनासिक :-**
- शीर्षबिंदूचा उच्चार जेव्हा नाकातून **अस्पष्ट** आणि **ओझरता** होतो तेव्हा त्यास अनुनासिक असे म्हणतात. **उदा. पांच, हं, कांही, नांव, घरांत, कां.**
- अस्पष्ट उच्चार होणाऱ्या व मुळीच उच्चार न होणाऱ्या कोणत्याही अनुनासिकाबद्दल आता अनुस्वार देऊ नये असे प्रथम मत मांडणारे **रा. भि. गुंजीकर हे होय.** उदा. पाच, ह, काही, नाव, घरात, का.
- ३) शीर्षबिंदू :-**
- बिंदूच्या पुढे अवर्गीय व्यंजन आल्यास त्या बिंदूला शीर्षबिंदू असे म्हणतात.
- तो अनुस्वार केवळ शीर्षबिंदूने दाखवावा.
- तो अनुस्वार परसवर्ण वापरून दाखवू नये. **उदा. संयम, सिंह, संवाद, संसार, संरचना, संरक्षण, संरचना, संरक्षण, संहिता**
- **शीर्षबिंदूचे** काही पोटनियम आहेत ते पुढीलप्रमाणे
- **श्रुती होणे -**
- श्रुती होणे म्हणजे **भास** होणे. अनुस्वाराच्या पुढे य, र, ल, व, श, ष, स, ह, ळ, झ ही व्यंजने आल्यास अनुस्वाराचा उच्चार य, ल, व सारखा होत असल्याचा भास होतो. त्यास श्रुती होणे असे म्हणतात.
- अनुस्वारापुढे य, व, ल आल्यास अनुस्वाराचा उच्चार अनुक्रमे यँ किंवा लँ सारखा होतो. मात्र लेखन अनुस्वार अनुक्रमे करतात. (पर-सवर्णाने लिहिताना शब्द जशास तसा कायम ठेवला जातो) (या नियमात परसवर्णीय रूप होत नाही)

उच्चार	लेखन	उच्चार	लेखन	उच्चार	लेखन	उच्चार	लेखन
संलग्न	संलग्न	संय्यम	संयम	संय्युक्त	संयुक्त	संय्युगे	संयुगे
संल्लाप	संलाप	संय्योग	संयोग	संय्युजा	संयुजा	संय्योजक	संयोजक

उदा.

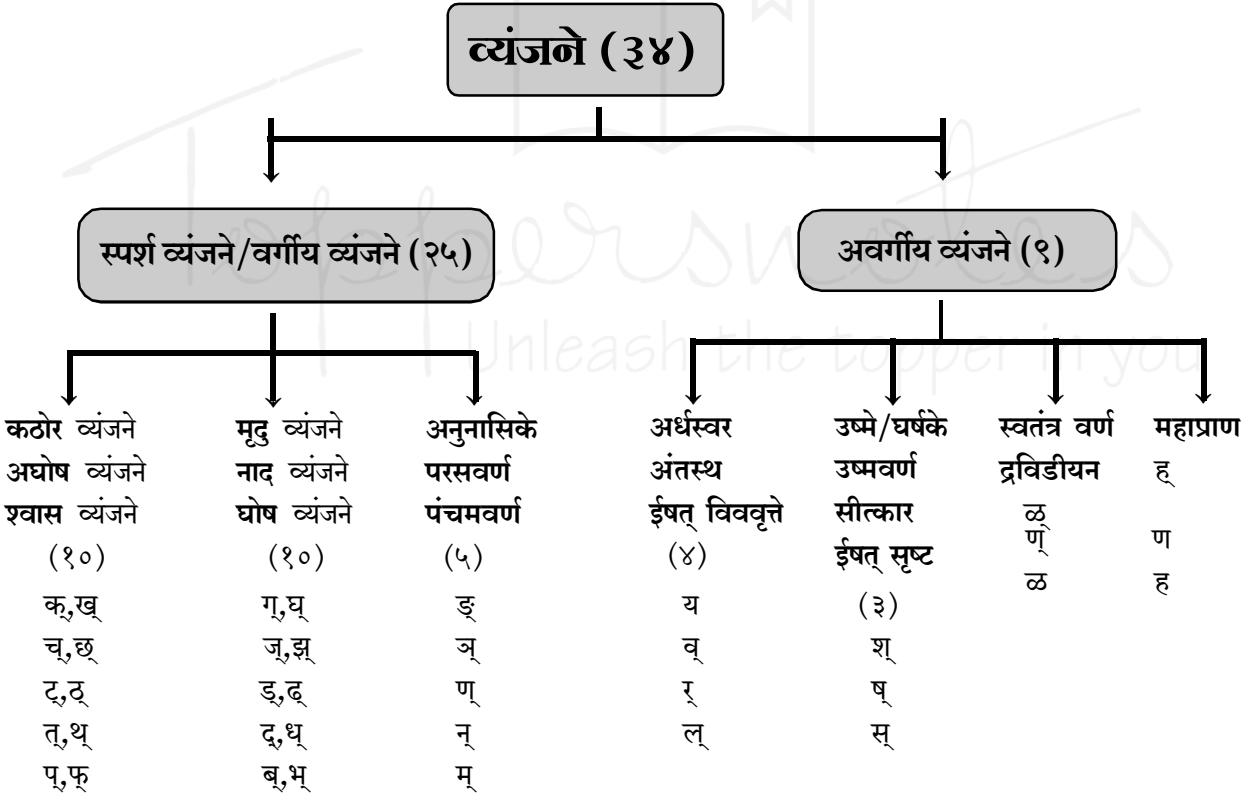
अंतःकरण	चतुःसूत्री	दुःख	दुःसाध्य	निःपक्ष	निःशेष
निःसंधीग्ध	निःस्तब्ध	निःस्पृह	प्रांतःस्मरण	यशःप्राप्ती	निःश्वास
कःपदार्थ	तेजःपुंज	दुःशासन	दुःसाहस	निःशब्द	निःसंघ

अनुस्वारचे महत्त्व

अनुस्वाररहित शब्द व अर्थ	अनुस्वारसहित शब्द व अर्थ
१) अग - पर्वत	१) अंग - शरीर
२) अचल - पर्वत	२) अंचल - पदर
३) आगड - अगाध	३) आंगड - बाजार
४) आखाडी - आषाढी	४) आखांडी - आंगठा
५) कद - सोवळ्यातील धोतरासारखे नेसले जाणारे रेशमी वस्त्र	५) कंद - झाडाची खाण्यासाठी वापरता येणारी मुळे
६) कप - चहा पिण्याचे भांडे	६) कंप - थरथराट
७) आधळा - नारळ	७) आंधळा - दृष्टीहीन
८) कस - अर्क	८) कंस - वर्तुळाचा भाग
९) कड - बाजू	९) कंड - खाज
१०) कबर - थडगे	१०) कंबर - शरीराचा एक भाग
११) कुडी - शरीर, एक दागिना	११) कुंडी - झाड लावण्याचे एक पात्र
१२) कपास - कापूस	१२) कंपास - वर्तुळ काढण्याचे साधन
१३) कडी - साखळी	१३) कंडी - बाजार
१४) किकर - हत्यार	१४) किंकर - सेवक
१५) काच - भिंग	१५) कांच - त्रास
१६) काडी - काटकी	१६) कांडी - पेरे, नळी
१७) काजी - मुसलमान, पंडीत	१७) कांजी - भाताजी पेज
१८) खत - शेतातील खत	१८) खंत - खेद, काळजी
१९) खाद - अन्न	१९) खांद - खांदा
२०) खादी - सुती कापड	२०) खांदी - फांदी
२१) खाडा - गैरहजर	२१) खांडा - तलवार
२२) खोड - झाडाचे खोड/ अवगुण	२२) खोंड - तरुण बैल
२३) गड - दुर्ग	२३) गंड - हत्तीचे डोके, गर्व
२४) गुज - मनातील गुप्त गोष्ट	२४) गुंज - वजनाचे एक माप, लाल मणी
२५) गज - हत्ती, सळई	२५) गंज - रास, जंग, धातुचे क्षरण
२६) गमत - निवांत	२६) गंमत - चेष्टा
२७) गुडी - उभी काठी	२७) गुंडी - गुंडाळणे
२८) घाटी - घाटावरचा	२८) घांटी - कंठ
२९) घटिका - वेळ	२९) घंटीका - लहान घंटी
३०) चिता - सरण, प्रेत जाळतात ती लाकडे	३०) चिंता - काळजी
३१) जत - गावाचे नाव	३१) जंत - अपृष्ठवंशीय प्राणी

व्यंजने / परवर्ण / हलन्त / स्वरान्त

- १) **व्यंजन** - जे वर्ण उच्चारणासाठी दुसऱ्या वर्णावर अवलंबून असतात म्हणजेच स्वरांवरती अवलंबून असतात. स्वरांशिवाय ज्यांचा उच्चार पूर्ण होत नाही अशा वर्णांना व्यंजने असे म्हणतात. उदा. क्, च्, ट्, त्, प्.
 - २) **परवर्ण** - पर म्हणजे दुसरा, व्यंजने उच्चारणासाठी दुसऱ्या वर्णावरती अवलंबून असतात म्हणून त्यांना परवर्ण असे म्हणतात.
 - ३) **हलन्त** - व्यंजने अपूर्ण उच्चारणाची असतात, म्हणून ती पाय मोडून लिहिली जातात. व्यंजनांचा पाय मोडण्याच्या या चिन्हांस (,) हलचिन्ह असे म्हणतात.
हलचिन्ह व्यंजनाच्या अंती येते म्हणून व्यंजनांना हलन्त म्हणजे हलणारे, अपूर्ण असेही म्हणतात. (क्)
 - ४) **स्वरान्त** - व्यंजने पूर्ण उच्चारली गेली की, त्यांच्या शेवटी स्वर येतो; म्हणून व्यंजनांना स्वरान्त असे म्हणतात.
व्यंजन उच्चारवेळी हवेचा मार्ग अडवलेला असतो.
व्यंजन उच्चारवेळी तोंड संवृत्त (काहीसे बंद) असते; म्हणून व्यंजनांना संवृत्त, निभृत असेही म्हणतात.
मो. के. दामले व विष्णुशास्त्री चिपळुणकर यांनी ३४ व्यंजने मानली आहेत.
- व्यंजनांचे दोन प्रकारे वर्गीकरण केले जाते.
- १) वर्गीय व्यंजन (वर्गीय व्यंजनाचे तीन प्रकार पडतात.)
 - २) अवर्गीय व्यंजन (अवर्गीय व्यंजनाचे चार पोटप्रकार पडतात.)

१) वर्गीय व्यंजने -

- ज्या व्यंजनांचे क्, च्, ट्, त्, प्. असे वर्ग पडतात. त्या व्यंजनांना वर्गीय व्यंजने असे म्हणतात.
- प्रत्येक वर्गात पाच व्यंजने असतात. म्हणून (पाच गुणीला पाच बरोबर पंचवीस वर्गीय व्यंजने आहेत.)
- एकाच वर्गातील व्यंजनांचे उच्चार स्थान समान असते, म्हणून एकाच वर्गातील व्यंजनांना सवर्ण व्यंजने असे म्हणतात.

- **स्पर्श व्यंजने :-**
- ज्या व्यंजनांचा उच्चार करतांना हवा मुखांतील विविध भागांना स्पर्श करून निघते, त्या व्यंजनांना स्पर्श व्यंजने असे म्हणतात. **स्पर्श व्यंजनाचे तीन प्रकार व पाच वर्ग पडतात.**

स्पर्श व्यंजने/वर्गीय व्यंजने (२५)

वर्गाचे नाव	कठोर व्यंजने/ अघोष व्यंजने/ श्वास व्यंजने	मृदू व्यंजने/ नाद व्यंजने/ घोष व्यंजने	अनुनासिके/ परसवर्ण/ पंचमवर्ण
क, वर्ग ५	क् ख्	ग् घ्	ङ्
च, वर्ग ५	च् छ्	ज् झ्	ञ्
ट, वर्ग ५	ट् ठ्	ड् ढ्	ण्
त, वर्ग ५	त् थ्	द् ध्	न्
प, वर्ग ५	प् फ्	ब् भ्	म्

१) कठोर व्यंजने - (१३)

- ज्या व्यंजनांच्या उच्चारारुन उच्चारची तिब्रता समजते, जी व्यंजने उच्चारसाठी थोडीसी कठोर असतात. अशा व्यंजनांना कठोर व्यंजने असे म्हणतात.
क् ख्, च् छ्, ट् ठ्, त् थ्, प् फ्, श् ष्, स्, अशी एकूण तेरा कठोर व्यंजने आहेत (व पाच वर्गातील फक्त दहाच कठोर व्यंजने आहेत.)
- **श्वास :-** कठोर व्यंजनांचा उच्चार करतांना **श्वासाचा** उपयोग केला जातो, म्हणून त्यांना श्वास व्यंजने म्हणतात. जी व्यंजने उच्चारल्या बरोबर **धाप/श्वास** लागतो त्यांना श्वास व्यंजने असे म्हणतात.
- **अघोष :-** कठोर व्यंजनांचा उच्चार करतांना नाद/घोष निर्माण होत नाही, म्हणून त्यांना अघोष व्यंजने म्हणतात.
- एकूण तेरा कठोर व्यंजने आहेत. ज्या व्यंजनांचा उच्चार होण्याच्याआधी घोषरहित हालचाल वागींद्रियांमध्ये जाणवते त्या वर्णांना अघोष व्यंजने असे म्हणतात.

२) मृदू व्यंजने - २१

- ही व्यंजने उच्चारण्यासाठी तुलनेने सोपी असतात, कोमल असतात, मृदू असतात. अशा व्यंजनांना मृदू व्यंजने असे म्हणतात.
- **नाद/घोष -** मृदू व्यंजनांचा उच्चार करतांना तात्काळ / थेट नाद किंवा घोष निर्माण होतो. म्हणून त्यांना नाद व्यंजने किंवा घोष व्यंजने असे म्हणतात.
उदा. ग् घ्, ज् झ्, ड् ढ्, द् ध्, ब् भ्, ङ्, ञ्, ण्, म्, य्, र्, ल्, व्, ळ्, ह्. एकूण २१ व्यंजने आहेत.
म्हणजेच १० मृदू व्यंजने + ५ अनुनासिके + ४ अर्धस्वर + ०१ स्वतंत्र + ०१ महाप्राण = २१ मृदू व्यंजने
- १४ स्वर व २ स्वरादी यांच्या उच्चारातही लवचिकता / मृदूता आढळून येते म्हणून यांना ही मृदू वर्ण असे म्हणतात.
२१ मृदू व्यंजने + १४ स्वर + २ स्वरादी = ३७ मृदू वर्ण मराठीमध्ये मानले जातात.

३) अनुनासिके / पंचमवर्ण

- ज्या व्यंजनांचा उच्चार नाकातून होतो, त्या व्यंजनांना अनुनासिके असे म्हणतात.
- **परसवर्ण -** अनुनासिके अनुस्वाराच्या जागी वापरली जातात, तेव्हा त्यांना परसवर्ण असे म्हणतात.

- अनुनासिकांचा समावेश मृदू वर्णामध्ये केला जातो.

उदा. ङ, ज, ण, न्, म् (ङ, ज, ण, या अनुनासिकांपासून सुरू होणारा एकही शब्द मराठी भाषेत नाही.)

ङ, ज या अनुनासिकांचा वापर स्वतंत्रपणे केला जात नाही, ती फक्त जोडाक्षरातच वापरली जातात.

- **पंचम वर्ण :-** वर्गामध्ये पाचव्या स्थानावर अनुनासिक हे व्यंजन येते म्हणून अनुनासिकाला पंचम वर्ण असेही म्हणतात.

२) अवर्गीय व्यंजने

- ज्या व्यंजनांचे क्, च्, ट्, त्, प् असे वर्ग पडत नाहीत. त्या व्यंजनांना **अवर्गीय** व्यंजने असे म्हणतात.

- अवर्गीय व्यंजनांचे चार प्रकार पडतात.

१) अर्धस्वर २) घर्षके/उष्मे ३) स्वतंत्र वर्ण ४) महाप्राण

१) अर्धस्वर / अंतस्थ / ईषत विवृत

- ज्या व्यंजनांचा उच्चार थोडा स्वरांसारखा होतो, त्या व्यंजनांना अर्धस्वर असे म्हणतात.
- अर्धस्वरांचा उच्चार करतेवेळी हवेचा मार्ग थोडा खुला ठेवला जातो, (तोंड किंचित उघडलेले असते) म्हणून मो. के. दामले यांनी त्यांना **ईषतविवृत** असे म्हटले आहे, (ईषत-किंचित. विवृत-मोकळे).
- **अंतस्थ** - अर्धस्वरांचे उच्चार स्थान - स्पर्श व्यंजने व उष्मेवर्ण यांच्या **आतमध्ये** आहे. म्हणून त्यांना अंतस्थ असे म्हणतात.
- अर्धस्वरांच्या उच्चारात स्वरांचा प्रवाहीपणा व व्यंजनांचा स्फोटकपणा हे दोन्ही गुण दिसून येतात.

अर्धस्वर :	य्	र्	ल्	व्
	↓	↓	↓	↓
स्वर :	इ	ऋ	लृ	उ

- **संप्रसारण -**

- जेव्हा य्, र्, ल्, व् या चार व्यंजनांची जागा अनुक्रमे इ, ऋ, लृ, उ. हे चार स्वर घेतात, तेव्हा त्यास संप्रसारण असे म्हणतात. **उदा.** १) गाय = गाई, २) पाऊस = पावसात

- **यणादेश-**

- जेव्हा इ, ऋ, लृ, उ, या चार स्वरांची जागा अनुक्रमे य, र, ल, व, ही चार व्यंजने घेतात. तेव्हा त्यास यणादेश असे म्हणतात.

उदा. १) स्वल्प = सु + अल्प, २) सु + आगत = स्वागत, ३) अति + आवश्यक = अत्यावश्यक

१) उ + अ = **स्व** २) उ + आ = **स्वा** ३) इ + आ = **त्या**

२) उष्मे / घर्षके / ईषत सृष्ट / सीत्कार -

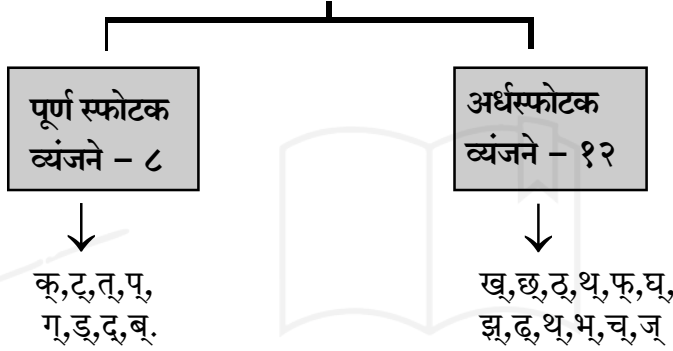
- **घर्षके** - श्, ष्, स् या वर्णांचा उच्चार करतांना मुखामध्ये हवेचे घर्षण होते. म्हणून त्यांना घर्षके असे म्हणतात.
- **उष्मे** - ज्या घर्षणातून उष्णता निर्माण होते, म्हणून त्यांना उष्मे किंवा उष्मवर्ण असे म्हणतात.
- **ईषत सृष्ट** - उष्मवर्णांचा उच्चार करताना हवेचा मार्ग जरासा बंद होतो; म्हणून मो.के. दामले यांनी त्यांना ईषत सृष्ट असे म्हटले आहे. **कालेलकरांनी** उष्मवर्णांना **सीत्कार** असे म्हटले आहे.
- उष्मवर्णांचा उच्चार करतांना आपल्या शरीरातील उष्णता बाहेर टाकली जाते.
- उष्मवर्णांचा उच्चार तोंडातून उसासा टाकल्या प्रमाणे होतो. **उदा.** श्, ष्, स्
- उष्मवर्णांचा समावेश कठोर वर्णामध्ये केला जातो.

३) स्वतंत्रवर्ण / द्रविडीयन

- **ळ** हा मराठीतील स्वतंत्र वर्ण आहे. **ळ** हा वर्ण संस्कृतमध्ये नाही.

१. **पार्श्विक सघोष :-** ज्या वर्णाचा उच्चार करतांना जीभ किंचीत दाताच्या मागे लागते त्या वर्णाला पार्श्विक सघोष म्हणतात उदाहरण. ल.
२. **स्पंदीत सघोष :-** ज्या वर्णाचा उच्चार करतांना जिभेचे किंचितसे स्पंदन होते त्या वर्णास स्पंदीत सघोष म्हणतात. उदा. र्
- **कंपित वर्ण-र (१)**
- ज्या वर्णाच्या उच्चारामध्ये कंप होतो त्या वर्णाला कंपित वर्ण असे म्हणतात. उदाहरण - र
- **स्फोटक व्यंजने -**
- ज्या व्यंजनांचा उच्चार करतांना मुखामध्ये हवा आडवुन एकदम बाहेर टाकली जाते, त्यावेळेला उच्चारामध्ये स्फोट निर्माण होतो. अशा व्यंजनांना स्फोटक व्यंजने म्हणतात.(काही व्याकरण तज्ञांची मते दोन प्रकार केले आहे.)

स्फोटक व्यंजनांचे दोन प्रकार

- **द्रव व्यंजने -** र, ल, ळ ही व्यंजने द्रव व्यंजने आहेत, या व्यंजनांचा नादयुक्त श्वास हा प्रवाही स्वरूपाचा असल्याने त्यांना ना. गो. कालेलकर यांनी द्रवव्यंजने असे म्हटले आहे.
- द्राविडी भाषेतून आलेले सात वर्ण / व्यंजने - ट, ठ, ड, ढ, ण, ल, ळ.
- **द्वित व्यंजन**
- दोन एकसारखी व्यंजने एकत्र येऊन बनणाऱ्या संयुक्त व्यंजनाला **द्वित व्यंजन** असे म्हणतात. उदा.
- प्रत्येक द्वित व्यंजन हे संयुक्त व्यंजन असते. परंतु प्रत्येक संयुक्त व्यंजन हे द्वित व्यंजन असेलच असे नाही.

द्वित व्यंजन	एकत्र येणारी व्यंजने	द्वित व्यंजन	एकत्र येणारी व्यंजने	द्वित व्यंजन	एकत्र येणारी व्यंजने
ग्	ग् + ग्	ज्	ज् + ज्	क्क्	क् + क्
च्	च् + च्	ट्ट	ट्ट + ट्ट	त्त्	त् + त्
प्प	प् + प्	ल्ल	ल्ल + ल्ल	म्म	म् + म्

- **संयुक्त व्यंजने -**
- दोन किंवा अधिक व्यंजने एकत्र येऊन बनणाऱ्या व्यंजनाला संयुक्त व्यंजने असे म्हणतात. उदा.

संयुक्त व्यंजने	एकत्र येणारी व्यंजने.
क्ष =	क् + ष्
ज्ञ =	द + न् + य् (मराठी) ग् + य् - (हिंदी) ज् + ज् + य् (संस्कृत)
त्र =	त् + र्
श्र =	श् + र्